

MEGJEGYZÉSEK AZ AGYAFÚRT-RÓL

köszöntésül: "... az anyanyelv
lelkünkben lelkedzőn jelent
múlt-jelen-eljövendő végtelent"
(Szilágyi Domokos: Sajtóértekezlet)

I.

Már a régiségből is fölöttébb nagy számban adatolható egyéb összetett szavaktól eltérően az agyafúrt-nak önálló szócikket szentel a TESz. Talán mert örökölt szakirodalmi vélekedések miatt szavunk a hajdankori művelődéstörténet valamiféle emlékőrzőjének tetszhetett. A magyarázó részben ugyanis ez áll: "Összetett szó: tagjai eredetileg alany--állítmányi viszonyban voltak egymással (az ember agya fúrt); ebből az elemek mondattani funkcióváltásával, illetőleg szerkezeti és szólamhatár-eltolódással vált ki a melléknévvé alakult szó. Hasonló jelentésű s részben hasonló felépítésű szókapcsolatok a régi nyelvben: fúrtagyú, fúrtagyas, feje-fúrt, fúrtfejű, fúrtvelejű, eszefúrt. Az agya fúrt szókapcsolat eredeti jelentése 'lékelt koponyájú' volt, és azokra a koponyalékerekre vonatkozott, amelyeket egykor az őrltek (így!) gyógyítását megkísérelve, illetőleg -- a jövődöbeli sámánok esetében -- az őrltség (így!) mesterséges előidézésére hajtottak végre. A 2. ('ravasz') jelentés az őrltek (így!) gyakran megfigyelhető ravaszkodásával lehet kapcsolatos; kialakulására hathatott a furfangos is."

A fenti véleményhez a TESz.-től is idézett szakirodalom következő stációján át vezetett az út. A múlt század hetvenes éveiben a nyugat-európai kő- és bronzkort tanulmányozó régészek megállapították, hogy már akkoriban gyakorlatban lehetett az ún. koponyalékálás. Ennek a felfedezésnek a hírére Barna Ferdinánd hamarosan kifejtette, hogy a magyar agyafúrt szó is efféle gyakorlat honi meglétének emlékét őrzi. Ötletét Jankovich Miklóstól és Rómer Flóristól szerzett értesülései alapján egy X. századi hazai koponyaleleten észlelhető sérülésekre való hivatkozással vélte magyar vonatkozásban alátámaszthatónak (a leírás szerint azonban a kérdéses sérülések inkább kardcsapásoktól elszenvedett vágások nyomai lehetnek). A tízes években PAIS úgy véli, hogy Baránán igaz van. Hivatkozik azonban Aranyra is, aki "a Toldi Szerelme IX, 33-hoz fűzött glosszája szerint úgy értelmezte az agyafúrt-at, hogy a furfangos, a ravasz embernek a fejét mindig fúrja valami". Majd így folytatja PAIS: "Kétségtelenül hajlandók vagyunk ilyenféle képzetet hozzáfűzni a kifejezéshez, s ez a

lelki folyamatot érzékivé tevő képzet elég régi keletűnek látszik, minthogy a róla termett fúrja a fejét szólás már Balásfi-tól idézhető (vö. 'fúrja az oldalát' a titok) (Nyr. 10: 414).

A húszas években Kertész Manó Szokásmondások c. munkájában (139--41. l.) művelődéstörténeti relikviák iránt érdeklődőként foglalkozik szavunkkal. A tőle felhasznált -- nem nyelvtudományi -- munkák alapján elmondja, hogy a középkorban gyógyítás céljából némelykor trepanálták a beteg koponyáját (hivatkozott forrásai különben: Raecke J.: Grundriss des psychiatrischen Diagnostik. 4. Auflage, Berlin 1913. 78. l.; Sollier P.: Der Idiot und der Imbecille, németre ford. Brie Paul, Hamburg und Leipzig 1891, 132. l.; Eulenburgs Real-Encyklopädie der gesamten Heilkunde. 4. Auflage, Berlin--Wien 1907--14). Kertész után már mindenki elfogadott tényként kezeli az agyafúrt = 'lékelt koponyájú' jelentésmagyarázatot.

II.

Ha azonban a vizsgálódás nem szorítkozik csupán erre a szó-ra, hanem az igenévi alaptag családtagjaira is kiterjed, akkor kétségeink támadhatnak a fentiekkel szemben. Az eddig előkerült fontosabb adatok sora ugyanis a következő.

fúr JókK. 8: "es ew furot karyay es oldalāy ez vilagnak vegere lattatik vala terýednÿ"; 1616: "furia vala feiet Aluincinek" (Bal.: CsIsk. 296: NySz.); 1. még későbből: TESz.; CzF.: fúrja oldalát a kíváncsiság; fúrja a fejét ('töpreng').

fúl JordK. 900: "mynt mykoron az scarablya megh fwlly az emberth"; VitéK. 91: "Űrdűgi kefertetnec fula fanac ellene".

fullánk 1430 k.: "aculeus: fulac" (Gl.); 1909: "fulánk ember" 'serény, dolgos ember' (Kisújszállás: ÚMTsz.).

furdal Komj.: SzPál. 84: "adot űnekyk az ilű iften cypdeű furdalo lelket": Dedit illis Deus spiritum compunctionis (Róm. 11: 8. -- az 1973-as budapesti katolikus fordításban: "értetni nem tudó lelket"); 1568: "Furdalo es gerieztű oka minden hadnak az satan" (Mel.: SzJán. 399: NySz.); 1575: "Kibűl kemeny lelky furdalasok tamadnac, furduluan es fenyegetuen bennűnket" (Born.: Evang. III: 218: NySz.); 1609: "Az kis biro erősen furdal" (Pázm.: 5 Lev. 108: NySz.); 1638: "Az utolsű ítéletnek emlekezetivel furdalta és izgatta űtet a jóságokra" (Pázm.: Préd. 3: NySz.); 1696: "Nehez kisertettel kezdi azt ostorozni és furdalni" (Illy.: Préd. I: 39: NySz.); 1748: "A furdaló kis biró, a lelki ismétet, haragos pűrben szálla véle" (Fal.: NE. 77: NySz.); 1915: "Furdal a korszolázás engem" (Pápa: ÚMTsz.).

fuldal 1456 k.: "fuldálnak auag kiztetnek" (Gl.); GuaryK. 22: "fergečekk (...) fuldalu az aűa velejet"; NagyszK. 66: "beűtye ky maűtan igen keűűtlenul fuldalz engűmet"; Sylv.: ÚT. II: 16: "Oll" lelket ada nekik az iften, mellet a banat fuldal" (Róm. 11: 8. -- 1. fent is); 1548: "Ez dolgoe igen fuldallac az en szíuemet" (Szék.: Zsolt. 208: NySz.).

furdál 1959: "A lűlkiismeret furdálla" (Nagykanizsa: ÚMTsz.).

furdalás 1575: "Kiből kemény lelki furdalasoc tamadnac, furdulan es fenyegetuen bennünket" (Born.: Evang. III.: 218: NySz.); 1604: "Vesd ki a hamis vélekedésből származot lelkiismeret furdalást" (Pázm.: KT. 453: NySz.); 1771: "akarattját arra, hogy csipő furdalásinak ne engedjen" (Fal.: NU. 261: NySz.).
fuldálás JókK. 31, 35: "az yf^{te}ny fuldala^fnak myata mondana": stimulus dicit; "Ez alazatos vetekez^eben es fuldala^fnak ke-
 nueze^eben (...) maradnak ewbren": in contentione et compunctionis;
 1520: "absque consciencie scrupulo: lelky fuldalas" (Gl.); ÉrdyK. 108: "te^f/theenek fwldala^{ff}a myat magat gono^{ff}agtwl megh nem tar-
 totta"; ÉrsK. 423: "erze^fok napokon az twwy^fnek fwldala^faból ferelmet".
fuldaltatik DebrK. 277: "Oth pokolba az ioravalo re^ftek eghő őztőnőkel fwldaltatnac"; TelK. 107: "gonoz ireg^egnec fu-
 lancyau^{al} fuldaltatic vala"; 1548: "az en szium es az en veseim meg fuldaltattac" (Szék.: Zsolt. 73: NySz.).
fuldalag DöbrK. 233: "halalnak fwldalagi^{at} meg gőzuen" : devicto mortis aculeo.
furdalat 1772: "Kinozván az aszszonyt a lelki furdalat" (Gyöngy.: Cup. 18: NySz.).
furdogál 1490: "Torquebat: fwrdo^{gal}va vala gytry vala" (Gl.).
furkál "Az özvegy kiránét furkáta a férhēm^hhetnék" (Besenyő-telek: ÚMTsz.).
fúrt-gyúrt 1616: "Csak a ti agyatokban furt-gyurt gondola-
 titok" (Bal.: CsIsk. 316: NySz.).
 1. még: fura, furi, furcsa, furcsaság (TESz.).

III.

Adatainkból egyebek mellett az alábbiakat olvashatjuk ki.
 1. Elvontabb, szellemi, lelki történetek, állapotok jelölé-
 sére a fúr mellett etimológiai előzménye, a fúl is használatos
 volt.

2. Ugyanez áll e két igénk származékaira is. Azt viszont
 aligha tétélezhetjük fel, hogy mindez csupán az agyafúrt-tól
 kiinduló jelentésbesugárzás eredménye lenne. Márcsak azért sem,
 mert egyéb magyar szócsaládok történetében sem példa nélkül va-
 ló az alak- és jelentéspárhuzam (erről részletesebben l. BENKŐ:
 NytudÉrt. 38: 18--39; BALÁZS: MNy. 63: 148--56. stb.).

3. Az is feltűnő, hogy e két szócsalád tagjai nem véletlen-
 szerűen bukkannak fel metaforikus jelentésben. Ha ugyanis helye-
 sen ítélem meg, akkor az idézett forrásokban ezek igen változa-
 tos stilisztikai értékek hordozói is (ezekhez és a következők-
 hoz l. FÁBIÁN--SZATHMÁRI--TERESTYÉNI: A magyar stilisztika váz-
 lata. Bp., 1958).

a) Olykor halmozásig fokozódó hangzás- és jelentéspárhuzam
 elemei. 1575: "Kiből kemény lelky furdalasoc tamadnac, furdulan
 es fenyegetuen". Szót érdemel, hogy az f alliterálásának számát
 itt a figura etimologicából származó ismétlődésen kívül még egy

harmadik szókezdet is növeli. A szöveg hangzósságát a "Kiből kemény" rész külön alliterációi még tovább fokozzák. A hangstatisztikák szerint különben az alliterációkban leggyakrabban szereplő hangok a réshangok, s ezek közül is első hely az f-é (l. TÚROS ENDRE: A hanghalmozás Áprily Lajos verseiben. Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Kritérium Könyvkiadó. Bukarest, 1976. 171--76).

b) Mellérendelés formájában jelentkező grammatikai és jelentéspárhuzamok elemei. 1533: "cypde^e furdalo lelket", 1568: "Furdaló és gerieztó oka", 1575: "furduluan es fenyegetuen", 1638: "furdalta és izgatta", 1696: "azt ostorozni és furdalni".

c) Szóképbe kapcsolódó elemként való előfordulás. 1525--1531: "gonoz ireg^e fegne^c fulancyau^aul fuldaltatic vala".

Talán az sem mellékes körülmény, hogy szavaink ezekben az előfordulásaikban nemegyszer komplex stilisztikai funkciókat töltenek be. Nemcsak stílusalakzatok, hanem egyszersmind szóképek elemei is. Stílustörténeti szempontból a pusztá érdekességnél talán valamivel többet mondó lehet ezzel kapcsolatban mai költészetünk -- persze bonyolultabb -- alak- és jelentéspárhuzamainak tanúsága (l. CS. GYIMESI ÉVA: NyIrK. XVI: 23--35).

A két vizsgált szócsalád tagjainak metaforikus jelentésben való ilyen változatos és többszöri felhasználása a korabeli irodalmi szövegekben arról tanúskodhat, hogy mindez nemhogy nem rítt ki, hanem valószínű éppenséggel jól beleillett azoknak az időeknek az irodalmi nyelvi frazeológiájába. S ha valóban így volt, akkor méginkább indokolt arra gondolnunk, hogy fúrt ige-névünk az agyafúrt-ban is eleve metaforikus jelentésben szerepelhetett. Ezt a feltételezést több hasonló szó, szókapcsolat tanúsága is támogatja. Ezekben ugyanis egészen nyilvánvaló, hogy tagjaik egyike kezdettől metaforikus jelentésű volt (l. pl. eszeveszett, hígvelejű, töri a fejét stb.). Ebből a szempontból egyébként általában is tanulságos lehet szavak metaforikus jelentésben való igen gyakori szereplése az észbeli gyarlóság "terminológiájában" (e szókincsrészelegről l. H. NÉMET GYULA: MNyTK. 60).

Végezetül egy grammatikai "apróság". Bonyolult mondatnyi átértékelődés feltételezése helyett bizonyára egyszerűbb és helyénvalóbb ezt a melléknévünket is alárendelő alanyos szószervezetről létrejöttek minősítenünk (a befejezett melléknévi igenevek jelzői használatáról valamint az alárendelt alanyról l. pl. RÁCZ: Nyr. 98: 385--98, MMNy. 259--60).